

АРХЕОЛОГІЯ, ДАВНЯ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНА ІСТОРІЯ

Микола ТУПЧІЄНКО
ORCID: 0000-0002-7076-4861

СКІФСЬКІ НАБОРНІ ПОЯСИ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМИ ОРЛІВ, ГРИФОНІВ І ЛЕВІВ: ФУНКЦІЇ ТА СЕМАНТИКА

SCYTHIAN SET BELTS WITH IMAGES OF EAGLES, GRIFFINS AND LIONS: FUNCTIONS AND SEMANTICS

Незважаючи на масштабність та різноплановість досягнень в сучасній скіфології, все ще залишається актуальною проблема реконструкції світоглядних та релігійних уявлень носіїв скіфської культури, зокрема пов'язаних з їх есхатологією. В контексті сказаного, важливою є проблема семіотичної реконструкції та функціонального призначення предметів, що супроводжували скіфів в потойбічний світ, виявлення їх місця й семантики в поховальному обряді скіфів. Не складають виняток й наборні пояси із накладними бляхами у вигляді зображення орлів, грифонів і левів, які були виявлені в скіфських похованнях VII-V ст. до н.е. в Північному Надчорномор'ї.

Дослідження здійснене з використанням семіотичного методу, який дозволяє вивчати засобами логіки явища, похідні часом незнакового мислення, що передбачає існування деталей, які не вписуються в реконструйовані моделі. Водночас, розширення кола семіотичної реконструкції варіантів знакової природи речей та дій з ними, неминуче наближає дослідників до відтворення реальної картини семантики скіфських поховальних ритуалів та їх елементів.

Об'єктами дослідження виступають сім парадних поясних наборів з фігурами орлів, поєднання орлів з головами грифонів, а також голів левів: Лита Могила (Мельгунівський скарб – 17 фігурок орлів); Золотий курган (2 фігури орлів і 2 голови грифонів), з Журовки, Мастюгіного (комплекси тотожні Золотому кургану), Апостолово-Михайлівки (5 бронзових блях у вигляді орлів), Бересняги курган 4, Себлів курган (зображення голів лева профіль і анфас). Усі поясні набори належать до поховальних. Водночас, вони представляють еліту скіфського суспільства – з Литої Могили її царську складову, з кургану Золотого – аристократію нижчого порядку, те ж можна сказати й про решту випадків. Виходячи із особливостей поховального обряду та географії розташування, їх власники могли належати не лише до різних страт соціальної верхівки, але й до різних етнічних груп Скіфії. Усі набори поясів із зображенням орлів об'єднує лівобічне орієнтування голів птахів, а у випадку із Золотого, Журівки, Мастюгіного й Апостолово й усього корпусу орлика, а

також молодість птахів – їх підлітковий вік (орлики). Водночас зображення грифонів і левів не пов'язані з орієнтуванням за сторонами світу навіть в поєднанні з лівобічними орлами.

Уже в VII – VI ст. до н. е. пояси були обов'язковим атрибутом одягу й обладунку для скіфів, що надавало зовнішньому вигляду характерної етнічної специфіки. Пояс у скіфських релігійно-міфологічних уявленнях займав особливе місце, про що свідчить одна з генеалогічних легенд за участі Геракла, обов'язкове їх зображення на скіфських антропоморфних стелах. Тому зрозумілим і виправданим виглядає включення поясу до складу поховального вбрання скіфів-чоловіків із вказаних комплексів. Питання полягає в тому, чи були вони виготовлені для повсякденного носіння, чи створені винятково для поховального обряду? Видається, що відповідь на ці питання прихована в іконографії фігурок орликів (лівобічне орієнтування зображення та молодий вік) в контексті семантики просторових орієнтирів поховальних споруд скіфів, а від так і визначення семантики лівої сторони в скіфських міфологічних уявленнях і обрядах.

Проведене дослідження дозволяє із значною долею ймовірності стверджувати, що скіфська поховальна обрядовість була тісно пов'язана з солярним культом, де рух сонця визначав меридіальне й широтне орієнтування й структуру поховальних споруд – курганів, які виступали матеріалізованим втіленням міфологічної моделі потойбіччя з позицій як живих, так і померлих членів суспільства. В цій моделі лівобічне орієнтування виступало стійким індикатором потойбічного світу померлих (Саенко 1992, 1994, 2011; Очир-Горяева 2014). Тому використання лівобічно-орієнтованих орлів, що прикрашали магичний елемент поховального спорядження (одягу) померлого не могло бути випадковим, а було обумовлене міфологічним уявленням про ліву сторону як ознаку і смерті, і простору її панування.

Водночас, використання в якості прикрас поховальних поясів винятково орлів підліткового віку може свідчити як про ініціальний характер природи самого поховального обряду, так і його атрибуту – наборного поясу із орлами-підлітками, які орієнтовані головами або тілами ліворуч.

Не підпорядкованість лівобічній орієнтації зображень голів грифонів та левів пояснюється тим, що на відміну від орлів – хижих птахів скіфського степу, ці тварини сприймалися скіфами як фантастичні тварини, що були частиною потойбіччя. Якщо з грифоном все зрозуміло – химерна хижка істота, яка поєднує в собі риси лева й орла, а часом й трав'яної тварини та змії, то з левом ситуація складніша. На грецькій торевтиці (чаша з кургану Солоха) має місце зображення полювання кінних скіфів на лева й левицю. При цьому, лева зображено цілком натуралістично з гривною, а от левиця наділена додатково рогом, що перетворює цих тварин у сприйнятті майстра із реальних у фантастичні - представників іншого світу. І це сприйняття, очевидно, цілком поділяли й скіфи, адже в степах Північного Надчорномор'я, на той час, леви вже не водилися, а азійські, з якими вони могли познайомитися в своїх

малоазійських походах, не мали грив. В цьому випадку саме полювання скіфів на левів набуває суто символічного й міфологічного змісту – варіацією сцен терзання, в яких у ролі хижаків виступають скіфські вершники-мисливці, а у ролі жертви - пара левів – фантастичних представників потойбіччя.

Усе це дозволяє розглядати даний тип поясів, не лише як аксесуар одягу чи обладунку щоденного вжитку, а й спеціально створений для поховального обряду магичний предмет. Показово, що ці пояса були виявлені винятково в курганах в поховальних комплексах. Не значна їх кількість (7 із понад 90), може мати двояке тлумачення: 1) специфічним соціальним і культовим статусом їх власників; 2) портупейні пояса без накладок, які були обов'язковим атрибутом вбрання скіфів, в тому числі й поховального, могли прикрашатися зображеннями означених тварин у вигляді шкіряної аплікації або дерев'яних накладок, які не збереглися.

Джерела та література

1. Очир-Горяева, М. (2014). Устройство скифского кургана и его ориентация по странам света. *Краткие сообщения Института археологии*. Вып. 233. Москва.
2. Саенко, В. (1992). Бинарная оппозиция «правый-левый» в погребальном обряде северопричерноморских скифов. *Киммерийцы и скифы*. Тез. докл. конф. памяти А.И. Тереножкина. Мелитополь. 1992.
3. Саенко, В. Н. (1994). Скифский курган как семиотическая система. *Тез. док. Международной конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья», посвящённой 95-летию Б.Н.Гракова*. Запрожье. Запорожский университет, ИА НАН Украины. С. 164–167.
4. Саенко, В. (2011). Отражение представлений о пространстве и смерти в погребальной обрядности скифов. *Восточноевропейские древности скифской эпохи. Сб. ст. посвящённых В.И. Гуляеву*. Вып. 1. Воронеж. С. 75–80.